ग्रामीण महिलामा दाईजो प्रथाप्रतिको धारणा

समाजशास्त्रीय अध्ययन

(आरुचौर, स्याङ्जा)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत

पृथ्वीनारायण बहुमुखी क्याम्पस, समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आठौ पत्रको

प्रयोजनको लागि प्रस्तुत गरिएको

शोधपत्र

शोधार्थी

रामकृष्ण सापकोटा

क्रमांक : २०९/०६४

रजिष्ट्रेसन नं. ३७८७०/१९९२

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग

पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

२०७०

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी सङ्काय अन्तर्गत समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागद्वारा स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको आठौँ पत्रको प्रयोजनका लागि मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा रामकृष्ण सापकोटाले **ग्रामीण महिलामा दाईजो प्रथाप्रतिको धारणा समाजशास्त्रीय अध्ययन** शीर्षकमा यो शोधपत्र तयार पार्नुभएको हो । यो शोधपत्र सम्बन्धी उहाँको कार्यप्रति म सन्तुष्ट छु । प्रस्तुत शोधपत्रलाई आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

(शान्ति भुसाल)
शोध निर्देशक
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

मिति : २०७०/१/४

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत समाजशास्त्र तर्फका छात्र रामकृष्ण सापकोटाले आठौं पत्रको प्रयोजनको लागि यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको **ग्रामीण महिलामा दाईजो प्रथाप्रतिको धारणाः समाजशास्त्रीय अध्ययन** विषयक शोधपत्र मूल्याङ्कन समितिबाट स्नातकोत्तर उपाधिको लागि उचित ठहऱ्याइएकाले स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

शान्ति भुसाल
उपप्राध्यापक
शोध निर्देशक

प्रा.डा. विकास कुमार के.सी
बाह्य परीक्षक

शान्ति भुसाल
विभागीय प्रमुख

मिति : २०७०/१/४

कृतज्ञता ज्ञापन

गाउँ नै गाउँले भरिएको हाम्रो देश नेपालको सामाजिक र सांस्कृतिक चालचलन र परम्परा स्थानीय परिवेश र वातावरणअनुसार फरक फरक पाइन्छ । नेपालको थोरै क्षेत्र ओगटेको सहरी क्षेत्रले समग्र मुलुकलाई नसमेट्ने हुँदा सहरी क्षेत्रलाई मात्र आधार मानी नेपाललाई विकसित मुलुक भन्न सकिदैन । नेपालको समग्र पक्षलाई विकासको बाटोतर्फ अग्रसर गराउनका लागि ग्रामीण भेगलाई समेट्नु पर्छ भन्ने कुरालाई मनन गर्दै अहिले आएर ग्रामीण क्षेत्रको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विकासमा विभिन्न संघसंस्थाहरू लागि परिरहेका छन् । ग्रामीण भेगमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातिहरूमा विद्यमान विवाह संस्कार र प्रचलनमा रहेको दाइजो प्रथाको धारणा बुझ्ने प्रयास स्वरुप स्याङ्जा जिल्ला आरुचौर गा.वि.स. भित्र बसोबास गर्ने ब्राह्मण जातिका महिलाहरूमा प्रचलित दाइजो प्रथाप्रतिको धारणा बुझ्ने क्रममा यो विषयमा समाजशास्त्रीय अध्ययन गर्ने जमर्को गरेको छु ।

यस विषयमा खोजमुलक ढंगले अध्ययन गर्ने क्रममा शिर्षक चयन गर्न देखि लिएर समुदायमा कसरी प्रस्तुत हुने, उत्तरदाताहरूसँग कस्तो सम्बन्ध गर्नुपर्छ आदि कुराहरू सिकाउनु भई यस शोधकार्यको पथप्रदर्शन गरिदिनुहुने गुरुआमा शान्ति भुसाल प्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

यो शोध कार्यको प्रारम्भिक अवस्था शीर्षक चयन देखि अध्ययनको क्रममा विभिन्न सहयोग गर्नुहुने समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागका गुरुजनहरू प्रति धन्यवाद दिन चाहन्छु । भाषा सम्पादनमा सहयोग गर्नुहुने पृथ्वीनारायण क्याम्पसका शिक्षण सहायक श्री जमूना शर्मा प्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु ।

अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा आवश्यक सामग्री र सूचना उपलब्ध गराएर सहयोग गर्नुहुने उत्तरदाता महिला दिदीबहिनीहरूप्रति आभारी छु । उच्च शिक्षा हासिल गर्ने क्रममा खर्च जुटाइदिनुहुने पुज्यनीय बाबा (मोतीलाल) आमा (चन्द्रकला) प्रति सदैव ऋणी छु । घरको सम्पूर्ण कामको जिम्मा लिई मलाई हौसला साथ अध्ययन गर्न प्रेरित गर्ने मेरी अर्धाङ्गिणी सारदा सापकोटाप्रति आभारी छु ।

मेरो शिक्षाप्रति सदैव चासो लिई सहयोग गर्नुहुने दाजुभाइ दिदिबहिनी सम्पूर्ण परिवारजनप्रति आभार प्रकट गर्दै उच्च शिक्षाको दौरानमा भेट हुनुभएका साथीहरू अच्यूत पौडेल र सारदा पौडेल जसले सोधकार्यका लागि आवश्यक सामग्री जुटाई सहयोग गर्नुभएको छ उहाँहरूप्रति समेत धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहन्छु । अन्त्यमा सोधकार्यलाई ठिक समयमा प्रिन्ट गरी सहयोग गर्ने एभरेष्ट कम्प्युटर बगरप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

....

मिति :२०७०/०१/०४

रामकृष्ण सापकोटा

शोधसार

हिन्दू विवाह पद्दति पश्चिमी जगतमा जस्तो सामाजिक सम्झौताको रुपमा नलिई दाम्पत्य जीवनलाई अविच्छिन्न रुपमा निरन्तरता दिने शास्त्रीय मान्यताको रुपमा लिइन्छ । वैवाहिक सम्बन्ध दुई परिवार बीचको एकतालाई मानिन्छ । यसलाई धार्मिक संस्थाको प्रतीक मानिन्छ । समाज परिवर्तनशील छ यो एक सार्वभौमिक नियम हो । समाज परिवर्तन हुँदा समाज भित्रका सांस्कृतिक, आर्थिक र शैक्षिक पक्ष पनि सँगसँगै परिवर्तन हुन्छन् तर परिवर्तनको क्रम तीव्र र मन्द गतिमा हुने गर्दछ । यसै क्रममा हिन्दू धर्म मान्ने ब्राह्मण जातिको विवाह संस्कारसँगै आउने दाइजो प्रथामा पनि विगतमा भन्दा वर्तमानमा धेरै परिवर्तनहरू आएको पाइन्छ । दाइजो प्रथालाई सामाजिक विसंगति र वितृष्णाको संज्ञा दिइएको छ । यसले समस्त ब्राह्मण जातिलाई उन्नतितिर नभई अवन्नति तिर धकेलेको पाइन्छ । दाइजो प्रथाले समाजलाई तीन वर्गहरू उच्च, मध्यम र निम्न वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ । उच्च वर्गको लागि दाइजो् प्रथा धनको हैसियत देखाउने माध्यम भएको छ भने मध्यम र निम्न वर्गहरूका लागि अभिशाप भएको छ । यसै परिस्थितिलाई मध्य नजर गर्दै दाइजो प्रथाले ब्राह्मण जातिका महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक अवस्थामा कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्ने मेरो अध्ययनको विषयवस्तु रहेको छ ।

मूलत यस अध्ययनमा निम्न उद्देश्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

- दाइजो प्रथा र महिलाको शैक्षिक, सामाजिक र वैवाहिक अवस्था पत्ता लगाउने ।
- दाइजो प्रथाप्रतिको धारणामा आएको परिवर्तनबारे विश्लेषण गर्ने ।

प्रस्तुत शोधकार्यमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचा प्रयोग गरिएको छ । त्यस्तै स्याङ्जा जिल्ला आरुचौर गा.वि.स. स्थित वडा नं. २ र ३ का ब्राह्मण जातिका ३०९ जना महिलाहरूमध्ये उद्देश्यमूलक नमूना छनोट विधिबाट २० प्रतिशतभन्दा बढी ७० जना महिलाहरूलाई अध्ययन क्षेत्रको नमूनाको रुपमा छनोट गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्धितीय तथ्यांक संकलनका स्रोतहरू प्रयोगमा ल्याइएको छ । उद्देश्यअनुसार गुणात्मक र संख्यात्मक तथ्यांक प्रयोग गरिनुका साथै तथ्यांकलाई आवश्यकताअनुसार वर्णनात्मक, अन्वेषणात्मक साथै विविध तालिका, रेखाचित्र र वृत्तचित्रबाट प्रस्तुत गरि विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । सैद्धान्तिक समिक्षा अन्तर्गत सामाजिक लिङ्ग (जेन्डर) को आधारमा महिलावादी अवधारणाहरू र विभिन्न संघ संस्थाको महिला सशक्तिकरण सम्बन्धी प्रयासलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

अध्ययन क्षेत्रमा हिन्दु धर्मावलम्बीहरूको बाहुल्यता रहेको छ । उत्तरदाताहरूको साक्षरता प्रतिशत २७.१ प्रतिशत रहेको पाइयो । उत्तरदाताहरू मध्ये ५५.५ प्रतिशत संयुक्त परिवारमा बस्ने गरेका छन् भने ६० प्रतिशत उत्तरदाता मध्यम परिवारमा बस्दै आएको पाइयो । उत्तरदाताहरू मध्ये ५० प्रतिशतभन्दा बढीको विवाह १५-२० वर्षको उमेरमा भएको देखिन्छ । ९० प्रतिशत उत्तरदाताहरूमा मागी विवाहको प्रभाव देखिन्छ । दाइजो ल्याउने उत्तरदाता ७४.३ प्रतिशत रहेकोले समय सापेक्ष दाइजो प्रथामा सुधार ल्याउनुपर्ने धारणा व्यक्त गरेको पाइयो । दाइजोको सट्टामा शिक्षा दिनुपर्ने धारणा राख्ने उत्तरदाताहरू ७० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको पाइन्छ ।

यसरी दाइजो प्रथाले विवाहलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको भए तापनि दाइजोलाई अनिवार्य भने गरिएको पाइदैन । समाजको सुधार र परिवर्तन पश्चात उत्तरदाताको धारणामा समेत दाइजो प्रथाप्रति व्यापक परिवर्तन आएको छ । सभ्य, चेतनशी र सहिष्णुतामूलक सामाजिक सद्भावको विकास गरी शिक्षित र सहयोगी समाज निर्माण गर्ने यस अध्ययनले सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ

विषयसूची

	पेज नं.
सिफारिस पत्र	**I**
स्वीकृतिपत्र	**II**
कृतज्ञताज्ञापन	**III**
विषयसूची	**IV**
तालिकासूची	**VII**
सङ्क्षेपीकरण	**VIII**
शोधसार	**IX**
अध्याय-एक : परिचय	**१-७**
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	३
१.३ अनुसन्धानको उद्देश्य	५
१.४ अध्ययनको महत्त्व	५
१.५ अध्ययनको सीमा	६
१.६ अध्ययनको संगठनात्मक ढाँचा	६
अध्याय-दुई : साहित्यिक पुनरावलोकन	**८-३४**
२.१ सैद्धान्तिक समीक्षा	८
२.२ पूर्व साहित्य समीक्षा	२६
२.३ अध्ययनको अवधारणात्मक खाका	३३
अध्याय-तीन :अनुसन्धान विधि	**३५-४०**
३.१ अध्ययन क्षेत्र छनौटको औचित्य	३५
३.२ अनुसन्धानको ढाँचा	३५
३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोत	३६
३.४ जनसङ्ख्या र नमूना छनौट	३६
३.५ पूर्व परीक्षण	३६

३.६ वैधता र विश्वसनीयता ३७
३.७ तथ्याङ्क संकलन विधि ३७
३.७.१ अन्तरवार्ता अनुसूची ३७
३.७.२ समूह छलफल ३८
३.७.३ अवलोकन ३८
३.८ तथ्याङ्कको विश्लेषण एवम् प्रस्तुतीकरण ३८

अध्याय-चार : भौगोलिक अवस्थिति र जनसांख्यिक एवं सामाजिक आर्थिक अवस्था ४१-५६

४.१ अध्ययनको क्षेत्रको भौगोलिक र जनसांख्यिक अवस्था ४०
४.१.१ अध्ययन क्षेत्रको सामाजिक र आर्थिक अवस्था ४१
४.१.२ जनसांख्यिक अवस्था ४३
४.२ पारिवारिक अवस्था ४३
४.२.१ पारिवारिक संरचना ४४
४.२.२ पारिवारिक आकार ४४
४.३ व्यक्तिगत विवरण ४५
४.३.१ शैक्षिक तथा उमेरको विवरण ४५
४.३.२ पेशा र वैवाहिक अवस्था ४८
४.३.३ उत्तरदाताको विवाहको समयमा शिक्षाको स्तर ५०
४.३.४ विवाहको प्रकार ५३
४.३.५ विवाहको प्रकृति ५५

अध्याय-पाँच : दाइजो प्रथाको अवस्था र धारणा विश्लेषण ५७-७१

५.१ करकापबाट विवाह गर्न पुगेका उत्तरदाताको धारणा ५७
५.२ छोरीलाई दाइजो र अंश सम्बन्धी धारणा ५८
५.३ दाइजोको आधारमा वैवाहिक अभ्यास ५९
५.४ दाइजो र परिवारको सम्बन्ध ५९
५.५ दाइजोप्रति परिवारका सदस्यको चासो ६०
५.६ दाइजो र महिलाको अवस्था ६१

५.७ महिलाको अवस्थामा दाइजोको भूमिका सम्बन्धी धारणा ६३
५.८ दाइजो र समाजका घटना सम्बन्धी धारणा ६३
५.९ वैवाहिक प्रकृति र धारणा ६४
५.१० खर्चिलो विवाहप्रति उत्तरदाताको धारणा ६५
५.११ दाइजो सम्बन्धी धारणा ६६
५.१२ दाइजो प्रथाप्रति परिवर्तन सम्बन्धी धारणा ६७
५.१३ विवाहमा दाइजो लिने वा दिने धारणा ६८
५.१४ दाइजो प्रथा सम्बन्धमा सुधारात्मक धारणा ६८
५.१५ दाइजो प्रथा सुधारमा विभिन्न पक्षको भूमिका ६९
५.१६ दाइजो प्रथालाई प्रश्रय दिने वर्गसम्बन्धी धारणा ७०
५.१७ छोरीलाई दाइजो दिनुपर्छ वा दिनुपर्दैन भन्ने धारणात्मक विवरण ७१

अध्याय-छ : अध्ययनको सारांश, निष्कर्ष र सुझाव ७२-७६
६.१ सारांश ७२
६.२ निष्कर्ष ७५
६.३ सुझाव ७६

सन्दर्भग्रन्थ सूची

अनुसूचीहरू

तालिका सूची

तालिका	शीर्षक	पेज नं.
४.१	उत्तरदाताको पारिवारिक संरचना	४४
४.२	उत्तरदाताको पारिवारिक आकारको आधारमा वर्गीकरण	४५
४.३	उत्तरदाताको उमेरगत आधारमा शैक्षिक स्तर	४६
४.४	उत्तरदाताको पेसा र वैवाहिक स्थितिको संरचना	४८
४.५	उत्तरदाताको वैवाहिक उमेरको अवस्था	५०
४.६	उत्तरदाताको विवाहको समयमा शैक्षिक स्तरको अवस्था	५१
४.७	उत्तरदाताको विवाहको प्रकार	५३
४.८	विवाहप्रति मञ्जुर र बाध्यात्मक धारणा	५५
५.१	करकापले विवाह गर्न पुगेका उत्तरदाताहरुको धारणा	५७
५.२	छोरीलाई दाइजो र अंश सम्बन्धी धारणाको वर्गीकरण	५८
५.३	उत्तरदाताको विवाहको प्रकार र दाइजोको विवरण	५९
५.४	दाइजो र परिवारको सम्बन्ध	६०
५.५	दाइजोप्रति परिवारका सदस्यहरुले देखाएको चासो	६१
५.६	दाइजो र उत्तरदाताको अवस्थाबारे धारणागत विवरण	६२
५.७	महिलाको अवस्थामा दाइजोको भूमिका सम्बन्धी धारणा	६३
५.८	दाइजोका कारण घटित हिंसाको अवस्था	६४
५.९	उत्तरदाताको वैवाहिक प्रकृतिसम्बन्धी धारणा	६५
५.१०	खर्चिलो विवाहप्रति उत्तरदाताको धारणा	६५
५.११	उत्तरदाताको शिक्षा र दाइजोप्रति धारणा	६६
५.१२	दाइजो प्रथाप्रतिको धारणा	६७
५.१३	दाइजो लिने र दिने धारणात्मक अवस्था	६८
५.१४	दाइजो प्रथाप्रति सुधारात्मक धारणा	६९
५.१५	दाइजो प्रथा सुधारमा विभिन्न पक्षको भूमिकासम्बन्धी धारणा	६९
५.१६	दाइजो प्रथालाई प्रश्रय दिने वर्गसम्बन्धी धारणा	७०
५.१७	दाइजो सम्बन्धी धारणात्मक अवस्था	७१

सङ्क्षेपीकरण

एफ.डब्लु.एल.डी.	-	फोरम अफ वोमन ल एण्ड डेभलपमेन्ट
गा.वि.स.	-	गाउँ विकास समिति
सि.ई.डि.ए. डब्लु	-	कन्भेन्सन अन द इलिमेनेसन अफ डिस्क्रिमिनेसन एगनेस्ट वोमन
रा.यो.आ	-	राष्ट्रिय योजना आयोग
एल.पि.	-	लिक्वीफाइड पेट्रोलियम
एस.एल.सी	-	स्कुल लिभिङ्ग सर्टिफिकेट